

Małgorzata Stefanowska

Badania nad adekwatnością pytań o recepcję treści kulturowych w wywiadzie kwestionariuszowym

Przegląd Socjologiczny Sociological Review 30, 315-319

1978

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MAŁGORZATA STEFANOWSKA
Instytut Filozofii i Socjologii PAN

BADANIA NAD ADEKWATNOŚCIĄ PYTAŃ O RECEPCJĘ TREŚCI KULTUROWYCH W WYWIADZIE KWESTIONARIUSZOWYM

Od kilku lat w Zakładzie Metodologii Badań Socjologicznych prowadzone są badania zmierzające do znalezienia najbardziej trafnej formy pytań o fakty dotyczące konsumpcji kulturalnej w wywiadzie kwestionariuszowym¹.

Wiadomo, że uzyskiwane od respondentów informacje o faktach ekstraspekcyjnych nigdy na ogół nie są wiernym odzwierciedleniem rzeczywistości, o którą pytamy, lecz mniej lub bardziej dokładną relacją o niej. Stopień tej dokładności zależy może od różnych czynników, np. od charakteru samego faktu, sytuacji wywiadu, pamięci respondenta, sposobu sformułowania pytania. Dlatego też zazwyczaj, jeśli istnieje możliwość dotarcia do bardziej od relacji respondenta wiarygodnych źródeł informacji (np. obserwacji, dokumentów), zaleca się rezygnację z uzyskiwania danych drogą wywiadu lub ankiety na rzecz wykorzystania owych możliwości lub sprawdzenia relacji za ich pomocą².

¹ Por. następujące artykuły: M. Stefanowska, *Weryfikacja pytań o częstotliwość oglądania telewizji na podstawie ukrytych obserwacji uczestniczących*, w: *Z metodologii i metodyki socjologicznych badań terenowych*, z. 3, red. Z. Gostkowski, Warszawa 1974, s. 49; taż, *Weryfikacja technik badania częstotliwości i intensywności oglądania telewizji w oparciu o dane z obserwacji uczestniczącej ukrytej*, w: *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, red. Z. Gostkowski, J. Lutyński, t. 5, Wrocław 1975, s. 189.

² Program takich analiz weryfikacyjnych został zaproponowany przez J. Lutyńskiego. Wśród metod weryfikacyjnych jako jedne z najpewniejszych zaleca autor obserwację i dane dokumentalne (weryfikacja zewnętrzna). Schemat analiz weryfikacyjnych omówiony jest w artykule J. Lutyńskiego, *Analizy weryfikacyjne w badaniach z zastosowaniem wywiadu kwestionariuszowego*, w: *Analizy i próby...*, t. 5.

Z polskich badań nad składnikami pozycji społecznej wynika, że w społeczeństwie naszym w porównaniu ze społeczeństwem kapitalistycznym stosunkowo większego znaczenia nabierają wyznaczniki „pozamaterialne”. Chodzi przede wszystkim o takie czynniki statusu, jak wykształcenie i skorelowane z nim formy uczestnictwa w kulturze: czytelnictwo książek i czasopism społeczno-kulturalnych, recepcja treści kulturowych „wyższego poziomu”, np. sztuki teatralne, muzyka poważna itp.

W praktyce badawczej często można spotkać się z sytuacją, że odpowiadając na pytania dotyczące konsumpcji kulturalnej, respondenci odczuwają potrzebę spontanicznego usprawiedliwienia się wówczas, gdy nie mogą na nie pozytywnie odpowiedzieć. Odnosi się wrażenie, że funkcjonuje model „człowieka kulturalnego”, kształtujący normatywnie odczucia w odniesieniu do własnej osoby. Przypuszczać można, że stanowi to źródło napięć psychologicznych u ludzi, którzy uznając ten model, z różnych przyczyn go nie realizują, lub też u ludzi, którzy sami wprawdzie nie mają wyrobionego nawyku i potrzeb w zakresie konsumpcji kulturalnej, a silnie odczuwają nacisk i oczekiwania środowiska w kierunku ich posiadania. Sytuacja wywiadu stwarza dodatkowy stres i respondenci nie chcąc „źle wypaść” w oczach ankietera celowo lub nieświadomie przedstawiają swoje zachowania tak, by zgodne były z obowiązującym w ich otoczeniu modelem „człowieka kulturalnego”.

Naturalnie ów model posiada nieco odmienne cechy i siła nacisku norm na jego realizację jest różna w zależności od środowiska, w którym funkcjonuje. Na podstawie wyników dotychczasowych badań i potocznych obserwacji można stwierdzić, że siła nacisku na realizację uczestnictwa w kulturze najbardziej zależy od poziomu wykształcenia i typu wykonywanej pracy. Na relacje o konsumpcji kulturalnej, tak jak prawdopodobnie na wszystkie relacje respondentów wymagające przypomnienia sobie jakiegoś faktu w określonym przez pytanie kwestionariusza czasie ma wpływ długość okresu, o który pytamy.

Podejmowane badania miały więc przynieść odpowiedź na kilka pytań.

1. Jaki jest stopień wiarygodności relacji respondentów dotyczących ich konsumpcji kulturalnej? Czy ewentualne różnice między danymi uzyskanymi z wywiadów a rzeczywistą konsumpcją kulturalną badanych są jednokierunkowe? Czy wielkość tych różnic nie zależy od takich zmiennych, jak płeć, wykształcenie i rodzaj wykonywanej pracy?

2. Czy dla respondentów konsumpcja kulturalna stanowi wskaźnik prestiżu społecznego?

3. Czy respondent uznaje w odniesieniu do konkretnej formy konsumpcji kulturalnej jakąś normę (oczekiwanie społeczne) nakazującą dany rodzaj konsumpcji, czy hipotetycznie odczuwa nacisk społeczny w kierunku czytania książek, chodzenia do teatru itp., a jeśli tak, to jaki to ma wpływ na wiarygodność jego odpowiedzi na pytania dotyczące uczestnictwa kulturalnego?

Żeby móc odpowiedzieć na te pytania, należało dysponować trzema rodzajami danych:

1. obiektywnymi, zewnętrznymi danymi na temat konsumpcji kulturalnej respondentów w określonym czasie,

2. relacjami respondentów na temat własnej konsumpcji kulturalnej,

3. danymi mówiącymi o przyswojonych przez respondentów normach i wzorach w zakresie konsumpcji kulturalnej.

Problemowi temu poświęcono specjalne badania empiryczne przeprowadzone w Łodzi w 1975 r. Dotarto w nich poprzez obserwację uczestniczącą ukrytą do rzeczywistych zachowań badanych osób w zakresie czytelnictwa książek i tygodników, uczęszczania do teatru, filharmonii i kina. Ponadto na drodze wywiadu kwestionariuszowego uzyskano od obserwowanych osób informacje o częstotliwości korzystania przez nie z wyżej wymienionych dóbr kulturalnych w okresie obserwacji oraz o uznawanych normach dotyczących tychże dziedzin uczestnictwa kulturalnego.

Sposób doboru badanej zbiorowości był ściśle uwarunkowany ograniczeniami, związanymi z praktyczną stroną realizacji obserwacji. Dla prawidłowego jej przebiegu i zapewnienia maksymalnie wiarygodnych rezultatów niezbędny jest codzienny, naturalny kontakt obserwatora z osobą obserwowaną. Wydaje się, że warunki takie najlepiej mogą być spełnione w ramach grupy rodzinnej.

Dobór wedle reprezentacji statystycznej z następnym wprowadzeniem obserwatorów w te środowiska jest praktycznie rzeczą niemożliwą; dlatego też w badaniach wyszliśmy od doboru grupy obserwatorów. Byli nimi studenci Uniwersytetu Łódzkiego. Możliwość doboru obserwatorów między innymi ze względu na kryterium pochodzenia społecznego zapewniła nam uzyskanie dwóch celowo wyodrębnionych kategorii osób obserwowanych: pracowników fizycznych i pracowników umysłowych. Obserwacja miała charakter obserwacji uczestniczącej ukrytej. Każdy ze studentów w okresie miesiąca obserwował jednego członka rodziny zamieszkałego z nim we wspólnym gospodarstwie domowym.

Decydując się na taki sposób doboru obserwowanych osób godziliśmy się z tym, że rozkład zbiorowości ze względu na wiek nie będzie

równomierny, lecz będą przeważać osoby w średnim wieku, rodzice i inne osoby dorosłe zamieszkujące razem z obserwatorem (ze względu na specyfikę konsumpcji kulturalnej uczniów i emerytów nie braliśmy pod uwagę możliwości ich obserwowania).

W rezultacie dość skomplikowanej procedury selekcji obserwatorów i osób obserwowanych, jak również wieloetapowej kontroli rzetelności zbieranego materiału uzyskaliśmy dane obserwacyjne dotyczące 96 pracowników umysłowych (45 kobiet i 51 mężczyzn) oraz 84 robotników (53 kobiety i 31 mężczyzn).

Z osobami obserwowanymi przeprowadzono bezpośrednio po zakończeniu obserwacji wywiady kwestionariuszowe, w których pytano w sposób maksymalnie konkretny o to, ile respondenci przeczytali w okresie ostatniego miesiąca książek i tygodników, ile razy byli w teatrze, filharmonii i kinie. Schemat interrogacji przedstawimy na przykładzie pytania o czytelnictwo książek. Wyglądał on następująco: „Czy w ciągu ostatniego miesiąca (tzn. mniej więcej od dnia...) przeczytał(a) czy też nie przeczytał(a) Pan(i) jakąś książkę lub książki”. W wypadku uzyskania odpowiedzi twierdzącej pytano: „Czy mógł(mogłaby) Pan(i) wymienić ich tytuły i/lub autorów?” Jeżeli respondent nie pamiętał ani tytułu, ani autora, proszono go o krótkie podanie tematu lub treści przeczytanej książki. Aby uzyskać pełną porównywalność z danymi obserwacyjnymi w stosunku do każdej wymienionej przez respondenta pozycji, dodatkowo ustalano, czy czytanie jej miało miejsce w domu, czy też tylko poza domem. W odniesieniu do pozostałych dziedzin uczestnictwa kulturalnego schemat ten był odpowiednio modyfikowany.

Po upływie co najmniej tygodnia od pierwszego wywiadu przeprowadzono z tymi samymi respondentami drugi wywiad dotyczący uznawanych przez nich norm w zakresie poszczególnych dziedzin konsumpcji kulturalnej. Odstęp czasu między pierwszym a drugim wywiadem był potrzebny, aby respondenci nie sugerowali się wcześniejszymi wypowiedziami na temat swoich rzeczywistych zachowań.

W drugim wywiadzie uzyskano wypowiedzi o tym, czy respondent odczuwa wspomniane wyżej rodzaje uczestnictwa w kulturze jako przedmiot uznawanych przez siebie norm. Taki charakter wypowiedzi uzyskano przez zadawanie pytań wedle następującego schematu: „Czy Pana(i) zdaniem ludzie tacy jak Pan(i) powinni czytać książki (chodzić do teatru itd.), czy też nie muszą czytać książek (chodzić do teatru itd.)”. W wypadku uzyskania odpowiedzi pozytywnej, a więc potwierdzającej uznawanie danej normy, zadawano bardzo konkretne pytania o ilościowe jej określenie z zastosowaniem kafeterii z normatywną

częstotliwością czytania książek, tygodników, chodzenia do teatru itd. Oto schemat takiego pytania: „Jak często Pana(i) zdaniem ludzie tacy jak Pan(i) powinni czytać książki — co najmniej jedną książkę w tygodniu — dwie, trzy książki w miesiącu — jedną książkę w miesiącu — parę książek w roku — jedną książkę w roku — rzadziej niż jedną książkę w roku”.

Celem ilościowego doprecyzowania uznawanych norm było umożliwienie w analizie dokładnego porównania deklarowanych normatywnie częstotliwości zarówno z zaobserwowaną konsumpcją kulturalną, jak i faktycznie podawaną w pierwszym wywiadzie. Stopień zbieżności między częstotliwością normatywnie postulowaną a faktycznie podawaną miał wskazywać, czy respondenci mówiąc pozornie o faktach w istocie nie wyrażają raczej uznawanych norm. Jednocześnie ujęcie takie daje możliwość porównania zaobserwowanej częstotliwości z częstotliwością podawaną w wywiadzie pierwszym, w którym respondent relacjonował o faktach swojej konsumpcji kulturalnej na podstawie pamięci. Różnice między częstotliwością zaobserwowaną a faktycznie podawaną uznano za wskaźniki ewentualnego zawyżania, które w analizie potraktowano jako zmienną zależną od uznawanych norm kulturalnych stwarzających łącznie z faktycznie niższym stanem zaobserwowanej konsumpcji kulturalnej wspomniane wyżej poczucie „nieadekwatności kulturalnej”.

Wyniki badań nad adekwatnością pytań o konsumpcję kulturalną są już częściowo opracowane i zostały przedstawione w kilku artykułach³.

³ Por. następujące artykuły: M. Stefanowska, *Poczucie »nieadekwatności kulturalnej« a trafność odpowiedzi respondentów na pytania o czytelnictwo książek*, „*Studia Socjologiczne*”, 1977, nr 2 (65), s. 133; *taż*, *Zastosowanie ukrytej obserwacji uczestniczącej łącznie z wywiadem kwestionariuszowym w badaniach konsumpcji kulturalnej*, w: *Z metodologii i metodyki...*, z. 5, Warszawa 1978.